

БОЛАЛАРГА ХОС НУТҚИЙ АКТ ТУРЛАРИНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ (П.Қодиров асарлари мисолида)

Қурбонова Мунаввара,

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ

катта илмий ходим-изланувчиси, филология фанлари номзоди, доцент

Таянч сўзлар: нутқий фаолият, прагматика, нутқий акт, болалар нутқи, иллокутив акт, перлокутив акт.

Мулоқот инсон тафаккури фаолиятининг маҳсули бўлиб, бу жараёнда нутқ эгалари томонидан турли мақсадларга йўналтирилган ранг-баранг нутқий тузилмалар (нутқий актлар) ҳосил қилинади. Нутқий акт жамият аъзолари томонидан қабул қилиниб, нутқ хулқи қоидаларига мувофиқ тарзда амалга ошириладиган, муайян мақсадга йўналтирилган нутқий ҳаракат ҳисобланади.

Тилшуносликда нутқий акт муаммосининг юзага келиши, ўрганилиши австралиялик философ Л.Витгенштейннинг лисоний фаолият масаласига оид фалсафий қарашлари билан боғлиқ. Нутқий акт назарияси илк бор инглиз философи Ж.Остин томонидан илгари сурилди. Унинг вафотидан сўнг нашр этилган «How to do things with words» китобида нутқий акт назарияси, нутқий актлар таснифи ёритилди²². Ж.Остиннинг нутқий акт назарияси ҳақидаги қарашлари ўз вақтида З.Вендлер, Ж. Серль, Ж. Росслар томонидан таҳлил этилди ва ривожлантирилди²³.

Тилшуносликда *нутқий акт* тушунчаси турлича талқин қилинади.

Нутқий акт назарияси асосчилари Ж.Остин, Ж. Серль, Ж. Россларнинг қарашларига кўра муайян мазмунни ифода этувчи, тилнинг қонун-қоидаларига асосланган ҳолда баён этилган элементар нутқий ҳаракат *нутқий акт* ҳисобланади. Хусусан, Ж.Остин нутқий актда қуйидагилар амалга ошишини қайд этади: умумэтироф этилган тил кодига мансуб аниқ товушларни талаффуз этиш; ушбу тилга мансуб сўзлардан грамматик қоидалар асосида жумла тузиш; жумлани мазмун, референция ва бошқалар билан таъминлаш; нутқий қўлланишларни ҳосил қилиб, воқелик билан мувофиқлаштириш; нутқий қўлланишларни иллокутив актга айланттирувчи муайян мақсадга йўналтириш; керак бўлган натижага эришиш, адресат онгига ёки хулқига таъсир кўрсатиш, янги нутқий вазиятни яратиш²⁴.

Т.В. Жеребилонинг қайд этишича, нутқий акт психофизик жараён бўлиб, сўзловчи (адресант) ва тингловчи (адресат) ўртасидаги нутқий алоқани акс эттиради ва қуйидаги компонентлардан ташкил топади: 1) сўзлаш (ёзиш); 2) идрок этиш; 3) нутқ (матн)ни тушуниш²⁵.

Ш.Сафаров нутқий актга қуйидагича таъриф беради: “Нутқий акт сўзловчининг маълум муҳитда, аниқ мақсадда

²² Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.

²³ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. Вып. XVI. – С. 233-250; Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва, 1986. Вып. XVII. – С. 170-194.

²⁴ Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.

²⁵ Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/media/user_uploads/Tutorials/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf

тингловчига лисоний мурожаатидир”, “нуткий акт – мулоқот учун «қурилиш материали»дир, у коммуникатив жараён мантикий давомлилигини акс эттирмайди”²⁶.

М.Ҳақимовнинг фикрича, “нуткий акт тушунчаси одамлар ўртасидаги алоқаралашув жараёнида содир этилувчи ўзаро маъно актлари муносабатининг баёнидир”²⁷.

Таърифлардан маълум бўладики, нуткий акт нуткий мулоқот доирасида амал қилади, сўзловчи ва тингловчидан иборат нутқ иштирокчилари, нуткий вазият, тил эгаларининг нутқ объекти (нуткий актга асос бўлган воқелик фрагменти) ҳақидаги умумий билимлари, нутқ иштирокчиларининг тил билими ва кўникмалари билан боғлиқ ҳолда шаклланади. М.Ҳақимов нуткий актда умумий ҳолда қуйидаги компонентлар иштирок этишини қайд этади: сўзловчи, тингловчи, нутқ объекти – фактик материал ҳамда нуткий вазият²⁸. Назаримизда, нуткий актнинг амал қилиши учун зарур бўлган компонентлар қаторига нутқ иштирокчиларининг умумий тил билими ва тил кўникмасини ҳам киритиш лозим. Агар нутқ иштирокчилари умумий тил билимига (ҳатто имо-ишора тилига) эга бўлмасалар, нуткий акт нафақат томонларга тушунарсиз, балки амалга ошиши даргумон бўлиб қолади.

Нуткий акт сўзловчининг муайян коммуникатив мақсадига бўйсундирилгани боис унинг турли кўринишлари фарқланади. Хусусан, буйрукни ифода этувчи нутқ кўриниши буйруқ нуткий актини, сўроқни ифода этувчи нутқ парчаси сўроқ нуткий актини, истакни ифодаловчи нутқ кўриниши истак нуткий актини ҳосил қилади ва ҳоказо. Масалан,

П.Қодировнинг “Ақрамнинг саргузаштлари” номли ҳикоялар туркумидан иборат қиссасидан олинган қуйидаги матн кўринишида болага хос буйруқ акти баён этилган: ... *Шу пайт Ақрамнинг ўртоғи Шавкат дарвозадан бошини суқиб: **Чик, ўйнаймиз!** – деди. **Машиналарингни оччиқ!***

Матнда ажратиб кўрсатилган буйруқ актида нутқ эгаси, яъни боланинг суҳбатдошини ҳаракатни бажаришга ундаши акс этган. Бола буйруқ актини ифода этиш орқали суҳбатдошига таъсир кўрсатишни ҳам мақсад қилган. Бу ҳолат матн давомида берилган қуйидаги жумлаларда ўз ифодасини топади: ... *Ақрам қизил автобусчасини кўчага олиб чиқди.*

Кўринадики, бола (Шавкат) нутқида қўлланган буйруқ акти таъсир кўрсатиш кучига эга. Тилшуносликда нуткий актнинг бу тури *перлокутив акт* номини олганлиги маълум.

Тилда перлокуция нафақат буйруқ, балки сўроқ, хабар актлари орқали ҳам ифодаланади. Буни қуйидаги нутқ парчасида ҳам кузатиш мумкин:

... *Уни (автобусчани – М.Қ.) Шавкат иккаласи навбатма-навбат йўлка асфальтига ишқаб юргиза бошлашди. Шавкат Ақрамдан каттароқ ва кучлироқ эди. Шавкат юргизганда автобуса узоқроқ юрар эди. Шавкат нуқул: – **Сен мендай юргизолмайсан! Сен мендай юргизолмайсан!** – деб мақтанар эди.*

Матндаги Шавкат тилидан айтилган “*Сен мендай юргизолмайсан! Сен мендай юргизолмайсан!*” жумласи нутқ эгасининг болаларга хос ўз ишидан ғурурланиш, мақтаниш ҳиссини акс эттирувчи хабар акти ҳисобланади. Мазкур жумланинг синтактик такрор шаклида баён этилиши перлокуциянинг таъсир кучини оширишга хизмат қилган. Умуман, синтактик такрор орқали нуткий таъсир кўрсатишни болаларга хос перлокуциянинг ифодаланиши сифатида баҳолаш мумкин. Нуткий таъсирнинг амал қилганлигини

²⁶ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б.71; 211.

²⁷ Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94.

²⁸ Ҳақимов М. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б. 108.

матн давомида қайд этилган қуйидаги жумлалар орқали ҳам англаш мумкин:

Акрам автобусчани Шавкат юргизгандан ҳам тезроқ юргизмоқчи бўлди. Қизиқиб кетиб, йўлқадан катта кўча юзига чиққанини билмай қолди. Катта кўчада у автобусчани бор кучи билан ишқаб-ишқаб, қўйиб юборди. Автобусча катта кўчанинг юзигача юриб борди.

Матн таҳлилидан маълум бўладики, тилда нутқий таъсир кўрсатиш иллокутив акт, яъни хабар акти орқали ҳам амалга оширилади.

Маълумки, ҳар бир нутқий акт ўзига хос синтактик структурага эга бўлади. Нутқий актни ҳосил қилувчи гаплар ҳам семантик, ҳам мантиқан бир-бири билан ўзаро боғланади. Нутқий актнинг синтактик структураси синтаксиснинг таҳлил объекти бўлса, унинг юзага келиш босқичлари, коммуникатив мақсадга бўйсундирилиши, воқеланишида муҳим ўрин тутувчи ижтимоий муҳит, мулоқот вазияти, нутқ эгаларининг тил кўникмалари кабилар прагмалингвистиканинг муаммоси ҳисобланади.

Тилшуносликда нутқий актни баён этишнинг бевосита ва билвосита турлари фарқланади. Сўзловчи мулоқот жараёнида ўз мақсадидан келиб чиққан ҳолда нутқий актнинг ё бевосита, ё билвосита туридан фойдаланади. Муайян нутқий акт уни ифодалашга хосланган синтактик структура орқали баён этилганда нутқий актнинг бевосита ифодаланиши амал қилади. Масалан, сўроқ гап шаклидаги синтактик қурилмалар орқали сўроқни ифода этувчи ёки дарак гап орқали хабарни ифода этувчи актлар синтактик семани бевосита ифодаловчи нутқий актлар ҳисобланади. Муайян ахборотни уни ифодалашга хосланмаган синтактик структура орқали баён этувчи нутқий акт кўринишлари билвосита нутқий актлар саналади.

Нутқий актни билвосита ифода этиш нутқнинг таъсир кучини оширишга хизмат

қилади. Фикримизни П.Қодировнинг “Акрамнинг саргузаштлари” асаридан олинган қуйидаги мисоллар таҳлили орқали далиллаймиз:

1. – **Ойи, Ғайратга دادаси батарея билан юрадиган чиройли бульдозер олиб берибди.**

– *Ҳа, даданг сенга ҳам бульдозер олиб берсинми?*

– *Дадам эмас, сиз...*

2. – **Дада, шуни ҳам оберинг!** – *Йўқ, энди бас. – Дадажо-он! – деб эркаланди Акрам.*

Биринчи нутқий парчадаги *Ойи Ғайратга دادаси батарея билан юрадиган чиройли бульдозер олиб берибди* жумласида нутқ эгасининг хабар акти бевосита акс этган. Мазкур синтактик структурада у ифодалашга хосланган ахборот билан бирга, **“Менга ҳам батарея билан юрадиган бульдозер олиб беринг”** тарзидаги илтимос акти ҳам баён этилган. Бу ахборот матн давомида берилган диалогик нутқ орқали янада ойдинлашган.

Кейинги матнда қўлланган *Дада, шуни ҳам оберинг* гапи ҳам боланинг илтимосини бевосита акс эттирган. Аммо матн давомида берилган **Дадажо-он** ундалмаси нутқ эгасининг илтимос актини **“Илтимос, олиб беринг”** билвосита ифодалашга хизмат қилган. Илтимос актнинг бу тарзда баён этилиши, асосан, болаларга хос бўлиб, уни илтимосни ифода этишнинг коннотатив усули сифатида баҳолаш мумкин. Кўринадики, *Дадажо-он* нутқий қўлланишида бирламчи маъно ўрнини асосий маъно сифатида ўзга синтактик маъно (илтимос) эгаллаган. Албатта, мазкур қўлланишда ундаш маъносининг ҳам буткул йўқолмаганлиги сезилиб турибди.

Ш.Сафаров прагматик маънонинг кўчиши ва нутқий акт ҳосил бўлишида бирламчи маъно йўқолмасдан, балки унинг қўшимча, иккиламчи маъно билан битишуви ҳақида фикр юритади. Олимнинг маълумот беришича, Ж.Серль ва унинг издошлари билвосита нутқий

актда бир пайтнинг ўзида икки иллокутив ҳаракат бажарилади деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, «*Can you pass me salt?*» («*Тузни менга олиб бермайсизми?*») гапида бирламчи иллокуция савол бўлса, иккиламчи ёки билвосита ифодаланаётган иллокуция илтимосдир²⁹. Ш.Сафаров бу хулосани маъқуллар экан, прагматик маъно кўчиши ва шу йўсинда билвосита нутқий акт ҳосил бўлишида бирламчи маъно йўқолмасдан, балки қўшимча, иккиламчи маъно билан битишади, деб ҳисоблайди. У бу турдаги нутқий тузилмаларда бирламчи мазмуннинг сақланишини «*Can you open the door?*» («*Эшикни очиб қўя олмайсизми?*») каби гапларга ҳар қандай ҳолда ҳам «*Ҳа*» ёки «*Йўқ*» деб жавоб бериш имкони борлигида кўриш мумкин, деб ҳисоблайди³⁰.

Бизнингча, бу типдаги гапларда ҳар доим ҳам бирламчи синтактик маъно сақланиб қолавермайди. Масалан, «*Ким яхши яшашни хоҳламайди?*», «*Қайси она ўз фарзандини ёмон кўради?*» гапларида сўроқ мазмуни буткул йўқолади. Буни айни гапга жавоб беришга ҳеч қандай ҳожат йўқлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Бу типдаги риторик сўроқ гапларда бирламчи маънонинг сақланиши ёки йўқолиши гапдан кўзланган мақсад ҳамда шу асосда танланаётган синтактик структура муҳим ўрин тутади.

Ш.Сафаров фикрини давом эттирар экан, юқорида баён этган хулосасига зид фикрни илгари суради: «*Can you pass the salt? «Тузни узатиб юбора олмайсизми?»* гапини кўллаш билан ҳеч қачон «*Тузни узатиб юборишга имконингиз (қобилиятингиз) борми?*» мазмунидаги саволни назарда тутмаймиз-ку! Ягона англашиладиган маъно «*Илтимос, тузни узатиб юборинг!*» бўлса керак». Хўш, унда қандай лисоний ҳодиса кузатиляпти? Гап маъносининг кўчишими ёки нутқий актнинг билвосита ифодаланишими? Агарда барча тил соҳиблари ушбу гап

маъносини бир хилда, яъни илтимос ёки ҳеч бўлмаганда, буйруқ мазмунида идрок этсалар, унда қандай билвосита нутқий ҳаракат тўғрисида сўз бўлиши мумкин?! «*Тузни узатиб юбора олмайсизми?*» илтимосни ифода этишнинг умумий қабул қилинган усулидир. Аммо «*Тузни узатиб юборишга имконингиз борми?*» дейиш ғайритабиий туюлади. Демак, келтириляётган ҳолатда билвоситалилик ёки маъно кўчиш ҳодисаси кузатилмайди»³¹.

Кўринадики, олим тил эгалари томонидан бир хил идрок этиладиган гапларда билвоситалилик ёки маъно кўчиш ҳодисаси амал қилмайди деб тушунади. Назаримизда, сўроқ шаклидаги синтактик структура орқали илтимоснинг ифода этилишининг ўзиёқ *билвоситалик* ҳисобланади. Хуллас, нутқий актнинг бевосита ва билвосита ифодаланиш табиати унинг ўзига хос хусусияти бўлиб, нутқ эгасининг ифодадан кўзлаган мақсадига асосланади.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, нутқий мулоқот жараёнида нутқий актнинг қайси туридан фойдаланиш сўзловчининг коммуникатив мақсадига боғлиқ бўлса-да, инсоннинг психологик-эмоционал ҳолати, жинси, ёши кабилар ҳам нутқий акт турининг танланишига жиддий таъсир кўрсатади. Бу ҳолат, айниқса, болалар нутқий фаолиятида яққол кўзга ташланади. Болаларнинг нутқий мулоқот жараёнида қандай нутқий акт турини танлаши уларнинг психологик ҳолати, айниқса, ёш хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда кечади. Кичик ёшдаги болалар кўпроқ сўроқни ифода этувчи нутқий акт шаклларида фойдаланадилар. Бу ҳолат уларнинг ташқи оламни билишга ўта қизиқувчанликлари билан боғлиқ бўлади.

Хуллас, болалар нутқий фаолиятларида муайян мақсадга йўналтирилган нутқий актнинг бевосита ва билвосита турларидан унумли

²⁹ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б.92.

³⁰ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б.92.

³¹ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 95-96.

фойдаланадилар. Уларнинг нутқида қўлланган билвосита нутқий акт турларида куйидаги икки хил ҳолат кузатилади: а) синтактик структуранинг бирламчи маъноси сақланиб қолади, унга қўшимча синтактик маъно юкланади. Бошқача айтганда, айна синтактик структура орқали у ифодалашга хосланган ахборот ва қўшимча ахборот баён этилади. Бунда

айни синтактик структуранинг семантик қўлами кенгайди; б) синтактик структуранинг бирламчи маъноси буткул йўқолади, унинг ўрнини ўзга синтактик маъно эгаллайди. Бошқача айтганда, айна синтактик структура орқали бола мақсади билан боғлиқ тарзда ўзга ахборот баён этилади.

Адабиётлар:

1. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. Вып. XVI. – С. 233-250.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/media/user_uploads/Tutorials/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf
3. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
5. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. –Москва, 1986. Вып. XVII. – С. 170-190.
6. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2001. – Б. 94.

Курбонова М. Прямое лингвистический анализ разновидностей детской речи. В данной статье на примере произведений П.Кадырова анализируются виды речевого акта в коммуникативной деятельности детей: иллокутивный и перлокутивный акты; выражено отношение автора к вопросу непосредственного и посредственного выражения речевого акта.

Khurbonova M. The pragmalinguistic analysis of types of children's speech. In this article, the example works P.Kadirov analyzed kinds of speech act in a communicative activity of children: illocutionary and perlocutionary acts; it expressed the author's attitude to the question of direct and mediocre expression of the speech act.